

NEVIDNI V GLOBALNI DRUŽBI: GLOBALIZACIJA IN UNIVERZALIZACIJA PARTIKULARNOSTI TRIBUT GABRIELU TARDU OB STOLETNICI SMRTI

Povzetek. Članek obravnava sodobne procese globalizacije kot intenzivno nadaljevanje komunikacijsko posredovanega povezovanja in zблиževanja, ki je doseglo doslej najvišjo stopnjo harmonizacije sistemov. V postsocialističnih družbah ima globalizacija pretežno imitativno naravo. Na posebne okoliščine, v katerih prihaja do enostranske in nekritične imitacije, je opozarjal že Gabriel Tarde v svojih "zakonih imitacije". Imitativna narava globalizacije v teh družbah je v članku ponazorjena s primerom globalizacije medijske deregulacije, ki protislovno krepi nacionalno javno sfero in nacionalizem.

Ključni pojmi: globalizacija, imitacija, medijska deregulacija, postsocializem, Gabriel Tarde

232

*Imagine there's no countries ... nothing to kill or die for, and no religion too.
Imagine no possessions ... no need for greed or hunger, a brotherhood of man.
Imagine all the people, sharing all the world.*

John Lennon, Imagine

Globalizacija kot (tehnološka) harmonizacija

Kompleksni pojem "globalizacija" postavlja v ospredje dve razsežnosti univerzalnosti: na eni strani poudarja celo(s)tnost prostora in soodvisnost delov sveta (struktur), na drugi strani vseprisotnost in povezanost razvojnih procesov. Prva razsežnost je lahko samo rezultat druge, a hkrati kot ideja (in tudi ideologija) globalizacije realno vpliva na globalizacijske procese. V teh procesih, ki vključujejo tokove kapitala, tehnologije, idej in ljudi, imajo odločilno vlogo informacijski in komunikacijski procesi, kar seveda prav nič ne preseneča, saj so bile vse revolucionarne spremembe v človeški zgodovini povezane (če ne povzročene) s komunikacijskimi revolucijami. V vseh preteklih obdobjih so namreč zlasti stroški transporta in komunikacij oz. nerazvitost teh tehnologij zavirali globalizacijo kot prvenstveno ekonomski proces, ki pa je vedno vključeval tudi kulturno razsežnost. Na komunikacijsko določenost globalizacije ne nazadnje kaže tudi to, da je izraz glo-

* Dr. Slavko Splichal, redni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

balizacija nastal pod vplivom ideje o nastajanju "globalne vasi" (global village) pod vplivom razvoja elektronskih medijev, ki jo je predstavil Marshall McLuhan v knjigi *Explorations in Communication* (1960). Danes globalizacija bistveno zaznamuje informacijsko družbo - ali obratno, razvoj informacijske družbe bistveno zaznamuje globalizacijo.

Globalizacija je z izjemnim intenziviranjem ekonomskih in kulturnih tokov v temeljih spremenila svet, v katerem živimo, vendar ni nastala čez noč. V vsej zgodovini civilizacije so človeške družbe nekako med seboj povezane, seveda pa je medsebojna povezanost vse intenzivnejša prav zaradi razvoja komunikacijskih in informacijskih tehnologij. V njihovem razvoju so očitne štiri ključne faze:

(1) Z nastankom pisave, ki je bistveno povečala možnosti prenosa informacij in spodbudila razvoj mišljenja, je človek v svoji evoluciji napravil doslej najodločilnejši korak; družba oz. človeštvo je iz naravnega prešlo v civilno stanje, nastala je civilizacija.¹ Pisava je omogočila učinkovito komuniciranje na daljavo in hkrati tudi ohranjanje sporočil v času. Kasnejši feničanski izum fonetične pisave in nato vse pogostejši komunikacijski izumi so omogočali vse intenzivnejše odpiranje človeške družbe v prostor in čas in njen vedno hitrejši razvoj. Iznajdba tiska je bistveno prispevala k oblikovanju enotnih nacionalnih skupnosti in (nacionalni) centralizaciji oblasti, hkrati pa tudi k individualizmu (boj za svobodo tiska kot osebnostno pravico!) in opoziciji do oblasti (boj proti cenzuri).

(2) Sredi 19. stoletja se komuniciranje z *elektrifikacijo* osvobodi klasičnih transportnih sredstev; z izumom in uporabo električnega telegrafa, telefona, fonografa, radia, televizije in skoraj nepreglednim številom izumov in inovacij na področjih satelitskega in digitalnega komuniciranja se začneja oblikovati globalna informacijska infrastruktura in omrežja transnacionalno delujočih akterjev. Gabriel Tarde je bil morda prvi, ki je zaznal globalizacijski učinek razvoja (množičnega) komuniciranja, ko je zapisal, da je "časopis dokončal stoletno delo, ki ga je začel pogovor in nadaljevalo dopisovanje, pa je vedno ostajalo le redke in razpršene osnutke - zlitje osebnih mnenj v lokalna mnenja in teh v nacionalno in svetovno mnenje, veličastno zedinjenje javnega uma" (Tarde, 1901/1969: 318).

(3) Sredi druge polovice 20. stoletja pride do *konvergence* komunikacijskih in računalniških tehnologij ter razvoja računalniško posredovanega komuniciranja, kar se izrazi tudi v zavesti o bistvenem pomenu informacijskih in komunikacijskih procesov za družbo ter idejah "informacijske ekonomije" in "informacijske družbe". S povezovanjem telekomunikacij in računalnikov se je v osemdesetih letih 20. stoletja začel razvijati svetovni splet (world-wide web), ki omogoča konvergiranje tradicionalno razvitih medijev od knjige in časopisov s povsem novimi oblikami komuniciranja (npr. "elektronske klepetalnice"). Razvoju tehnologij komuniciranja moramo dodati še razvoj transportnih komunikacij, ki so vse do danes podpirale tudi razvoj družbenega komuniciranja. Ob prvih kritikah anarhičnega razvoja informacijsko-komunikacijske dejavnosti v globalnih razsežnostih se pojavijo tudi zahteve po "novi svetovni informacijski in komunikacijski ureditvi" (NWICO), ki jih

¹ Kot pravi Kant v metodičnem razčlenjevanju znanosti o pravu, je v "naravnem stanju" lahko "neke vrste družba", ne pa "civilna" (ali "pravna") družba kot "institucija, ki štiti moje in tvoje z javnimi zakoni" (*The Science of Right, Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1952 [1797], str. 402*).

najrazvitejši del kapitalističnega sveta že v začetku osemdesetih let učinkovito zatire, zlom socializma pa tako rekoč brez ugovora dokazuje, da so kritike kapitalističnih temeljev nove "informacijske" ekonomije in zahteve po univerzalnem (ne z zasebno lastnino določenem) dostopu do novih tehnologij in informacij kot temelja pravičnejše razdelitve svetovnega bogastva utopične.

(4) Za konec 20. stoletja je značilna *harmonizacija* informacijskih sistemov med seboj in z drugimi družbenimi sistemi prek nacionalnih meja, npr. nacionalno in mednarodno povezovanje radiodifuznih in telekomunikacijskih sistemov ter produkcijskih, finančnih in informacijskih sistemov. Informacijsko-komunikacijski razvoj je delno omogočil in delno povzročil globalni prostorski doseg in učinek ekonomskega, političnega in (ne nazadnje) vojaškega (in terorističnega) delovanja.

Globalizacija dandanes na ekonomski in politični ravni rahlja ali celo odpravlja nacionalne meje ter oblikuje nadnacionalne formacije in institucije. Značilen primer tega procesa je medmrežje (internet), ki dokazuje, da se procesom globalizacije, ki jih narekuje kapitalistična ekonomija, ne more izogniti nobena država, saj poskusi izogibanja vodijo v izolacijo. Zdi se, da je igranje stranske vloge na odru globalizacije še vedno boljše kot ostati brez vsake vloge. Prevladujoči položaj zahodnega kapitalizma v procesih globalizacije v veliki meri izhaja iz strukturnih omejitev, ki velikemu delu svetovnega prebivalstva sploh onemogočajo uporabo sodobnih tehnologij; kaj šele, da bi imeli izpolnjene pogoje za učinkovito uporabo tehnologij v tekmovanju s tehnološko in ekonomsko razvitim kapitalističnim svetom - in teh omejitev globalizacija ne odpravlja. Ne glede na stopnjo razvitosti pa je udeleženosť v teh procesih poseben izziv za majhne skupnosti in države, če želijo preživeti v globalni ekonomiji, saj globalizacija prvenstveno spodbuja ekonomijo velikega obsega in hkratne visoke prilagodljivosti, kar lahko majhne države dosegajo le izjemoma. Z napredujočim odpravljanjem transportnih in komunikacijskih omejitev se kapitalistična ekonomija približuje idealu globalnega trga v proizvodnji in prodaji dobrin in storitev, s tem pa se stopnjuje pritisk kapitala na zmanjševanje regulacijske moči (manjših) držav. Bistveno je pri tem vprašanje - ki še zlasti zadeva manjše države, kot je na primer Slovenija - za koga je ta proces s celoto posledic dolgoročno koristen ali škodljiv.

Globalizacija je videti nepretrgana in vsepričujoča. Vsekakor ni dvoma, da se je globalizacija dogajala in se dogaja. A hkrati ne gre prezreti, da so globalizacijski procesi tudi močno protislovni. Na eni strani najdemo prepričanja, da živimo v globalni ureditvi "kozmpopolisa" - v integrirani svetovni družbi in svetovni ekonomiji, v katerih nastajajo nadnacionalne, globalne institucije. Če je visoka industrializacija proizvedla megalopolis, je informatizacija proizvedla kozmpopolis, v katerem izginja vse, kar je nacionalno določeno in omejeno. Toda globalne institucije niso institucije kozmpopolitske demokracije; kozmpopolis ni republika državljanov sveta. "Dejanska moč je odslej naprej v rokah planetarnih ekonomskih skupin in globalnih podjetij, katerih teža v svetovnih odnosih je videti včasih pomembnejša kot teža nacionalnih vlad. To so 'novi gospodarji sveta', ki se vsako leto zbirajo v Davosu na Svetovnem ekonomskem forumu in navdihujejo politike velike globalizacijske svete trojice: Mednarodnega denarnega sklada, Svetovne banke in Svetovne trgovinske organizacije" (Ramonet, 2003: 1). Na drugi strani srečamo trditve, da nacionalna država ni nič šibkejša, kot je bila. Povezovanje med državami

je še vedno v veliki meri podrejeno uveljavljanju nacionalnih interesov, ne nazadnje oprto tudi na vojaško silo, kar najbolj prepričljivo dokazujejo ZDA. Pri tem pa je izredno pomembno, da odločitve najmočnejših držav ne zadevajo samo njihovih lastnih državljanov, ampak (lahko) imajo "globalne posledice" za mnoge druge države in njihove državljane. V tem pomenu globalizacija v končni posledici ni nič drugega kot (1) uveljavljanje partikularnih interesov na globalni ravni (npr. izkoriščanje poceni delovne sile v najnerazvitejših državah, "montaža" zahodne demokracije v Iraku) in (2) sprožanje globalnih "stranskih" učinkov kot posledic lokalnih odločitev in delovanja (npr. problemi onesnaževanja, terorizma).

Kritiki v globalizaciji pa ne razkrivajo samo procesov vse globlje odtujenosti in poglobljanja razlik v svetu, ampak tudi emancipacijske potenciale in nove možnosti solidarnostnega delovanja. Nove tehnologije in novi mediji v posebnih lokalnih okoliščinah ne reproducirajo nujno in v celoti okoliščin, v katerih so se razvile, in ciljev, zaradi katerih so se razvile. Z razširjanjem družbenega področja delovanja nove komunikacijske tehnologije hkrati širijo prostor človekovih pravic in svobode ter spodbujajo razvoj novih mehanizmov komunikacijskega nadzora in cenzure. Primer računalniškega sistema iz Allendejevega Čila, ki so ga razvili zato, da bi povečali udeležbo delavcev pri upravljanju podjetij, pa ga je tajna policija po državnem udaru in Allendejevi smrti uporabila za svoje namene, v ekstremni obliki ponazarja polivalentnost narave komunikacijskih tehnologij.

Prav poli- ali ambivalentnost - hkratnost omejevalnega in emancipacijskega potenciala - novih informacijskih in komunikacijskih tehnologij kot gibala globalizacijskih procesov odpira prostor (politični) kulturi kot "kritični spremenljivki" ali neke vrste "infrastrukturi" v teh procesih. Tu pa ne gre le za oblikovanje globalne kulture, ampak hkrati za "nacionalizacijo" kulture, tj. vpletenost sodobne nacionalne države v oblikovanje kulture, ki ji daje nacionalni pečat, in v oblikovanje alternativnih, s posebnimi identitetami povezanih interpretacij globalizacije. Tu se odpirajo možnosti za ustvarjalno soočanje z globalizacijskimi procesi, ki so lahko že zlasti dragocene za igralce stranskih vlog - če jih seveda znajo izrabiti. Sem gotovo spada tudi osmerica tranzicijskih držav, ki sedaj vstopajo v Evropsko unijo in med katerimi naj bi bila Slovenija tako rekoč zgledna kandidatka. A zgledna za koga?

"Veliki pok": zlom socializma in posnemanje kapitalizma

V družboslovnih znanostih so (revolucionarne) zgodovinske spremembe od nekdaj imele privilegirani položaj v "vžlikih teorijah". Vprašanja družbenih sprememb, razvoja in nerazvitosti, napredka in odvisnosti so se zlasti zaostriła v dvajsetem stoletju z "delitvijo" dotlej "enega sveta" v tri različne svetove; *prvi svet* razvitega industrijskega kapitalizma Zahoda, *drugi svet* socialističnih (komunističnih) držav srednje-vzhodne Evrope in posameznih regij Azije, Afrike in Latinske Amerike in tretji svet² gospodarsko nerazvitih območij na teh treh celinah. Čeprav

² Z *delitvijo tretjega sveta na dva dela sta Galtung in Vincent (1992) dodala "četrti svet", ki naj bi ga sestavljala območja vzhodne in jugovzhodne Azije, na katerih ima vodilno gospodarsko vlogo Japonska, vodilno kulturno vlogo pa Kitajska.*

ti "svetovi" niso bili nikdar natančno opredeljeni, so nedvomno izražali idejo bistvenih razlik med njimi v preteklosti, ki ne morejo biti brez vpliva tudi na njihovo prihodnost. Zlom socialističnega sveta v poznih osemdesetih letih je zmanjšal kompleksnost "svetov"; odsotnost "radikalno drugačnega" (tj. socializma kot negacije kapitalizma in obratno) pa je odprla pot konceptualizacijam "en(otn)ega sveta", kot se izraža v ideji globalizacije.

Vprašanje je kajpak, ali so nekdanje razlike med svetovi z zlomom političnega in ekonomskega sistema "realnega socializma" v celoti izginile ali pa so se le transformirale. Schöpflin (1993: 63) na primer meni, da svet postkomunizma še naprej ostaja posebna entiteta kot "sistem *sui generis*, ki ga označujejo določene demokratične prakse, močnejša ali šibkejša zavezanost pluralizmu, tako da sta tako politična kot ekonomska konkurenca postali stvarnost. Hkrati pa obstajajo tudi protidemokratične ideje in prakse." S tem se lahko strinjamo, a dodati bi morali, da je bil ta "svet" tudi pred nastankom socializma/komunizma pomembno kulturno (pa tudi ekonomsko in politično) različen od "zahodnega sveta".

Ob edinstveni transformaciji socializma v kapitalizem so videti tradicionalne teorije modernizacije in (post)moderne "detradicionalizacije" neustrezne za pojasnitev bistva tako rekoč neizmernih sprememb (nekdanjega) "drugega sveta". Teorije modernizacije, ki temeljijo na predpostavki o bistvenih razlikah med "tradicionalnimi" in "modernimi družbami" (npr. *The Passing of Traditional Society* Daniela Lernerja), prevzemajo Tönniesovo teorijo skupnosti in družbe (Tünnies, 1887/1991) ali njeno ameriško verzijo, ki jo najdemo pri Edwardu Rossu. Toda medtem ko je Tünnies oba pojma uporabljal izključno v idealnotipskem pomenu (kot "normalna pojma"), ki v praksi ne utelešata dveh izključnih socialnih struktur, so za teorije modernizacije empirične razlike okvir dokaj enostavnega enosmernega prehoda iz tradicionalne v sodobno družbo. Teorija družbene difuzije informacij ter raziskovanje medijev, ki sta izhajala iz teorij modernizacije, so zagovarjale idejo, da bodo množični mediji prenesli ekonomske in politične modele Zahoda v nove neodvisne države tretjega sveta z razširjanjem sporočila moderne (Thussu, 2000: 56). Kot pravi Frederick W. Frey, sta bila razvoj in modernizacija "prikladna impresionistična dežnika za ohlapno pokrivanje ogromnih sprememb v prehajanju od tradicionalne k napredni sodobni družbi" (1973: 340), pri čemer pa je vse prej kot samoumevno, kaj naj bi bila "napredna družba". Še več, kot poudarja John Thompson (1995: 179), je močno vprašljiva veljavnost ideje, ki je skupna različnim teorijam modernizacije, da namreč "razvoj modernih družb spremlja ireverzibilen zaton vloge tradicije", saj je tradicija - v stiku z drugimi tradicijami in modernimi razmerami - lahko tudi vir ustvarjalnosti in družbene dinamike.

Zaton socializma je težaven zalogaj tudi za teorije odvisnosti in kulturnega imperializma³ - npr. neomarksistično kritiko teorij modernizacije -, ker predpostavljajo obstoj hegemonične eksogene moči, ki vzpostavlja transnacionalno prevlado kapitalističnih korporacij; težko bi pojasnili, kako je eksogena moč povzročila radikalne spremembe v tako visoko izoliranih sistemih, kakršni so bili vzhodnoevropske države. Vendar pa odvisnostni model ustreza sedanjim razmeram v nekdanjih socialističnih državah kot značilni periferiji v odnosu do svetovnih centrov z zelo

³ Te teorije najbolje predstavlja izjemno Schillerjevo delo o "ameriškem imperializmu" (1969/1992).

omejenim sodelovanjem med samimi perifernimi državami. Te spremembe so seveda del "globalnih" sprememb, toda to ne pomeni, da je mogoče vse (v prostorskem in procesnem pomenu) spremembe veljavno pojasnjevati z eno, "globalno" (tj. univerzalno) teorijo. Moja razprava bo omejena na iskanje smiselnega pojasnjevanja sprememb v komunikacijski sferi kot segmenta sodobne informacijske in komunikacijske revolucije ter globalizacije kulturne industrije, v kateri prihaja do interakcije transnacionalnih koncernov in nacionalnih političnih in ekonomskih elit na relativno ozkem geografsko-kulturnem območju srednje-vzhodne Evrope, ki ga zaznamuje zaton polstoletne vladavine "realnega socializma".

Če se odmaknemo od abstraktne globalizacije, postane očitno, da v globalizaciji ne gre za interakcijo in povezovanje enakopravnih akterjev. Poleg globalnih razvojnih tendenc, ki ogrožajo avtonomijo medijev v odnosu do političnih in kapitalističnih institucij, se v Sloveniji - tako kot v drugih nekdanjih socialističnih državah - uveljavljajo še "osvajalske" globalizacijske težnje zahodnega medijskega kapitala. Med njimi je najpomembnejših naslednjih pet (Sparks, 2003): (1) uvoz televizijskih programov z Zahoda, zlasti iz ZDA (ki je bil sicer značilen tudi že v socialističnem obdobju, čeprav manj); (2) lokalna produkcija po vzoru zahodnih medijev (lokalizirane verzije zabavnih oddaj, kot sta *Lepo je biti milijonar* ali *Najšibkejši člen*, močno povečana pozornost medijev "slavnim osebam", novi časopisi po vzoru zahodnoevropskih); (3) upravljanje medijev po zgledu razvitega Zahoda, katerega temeljni cilj je maksimirati dobiček; (4) ustanavljanje mešanih podjetij z lastniškimi deleži tujih in lokalnih medijskih korporacij; (5) ustanavljanje podružničnih podjetij v izključni lasti tujih korporacij. "Nacionalni" mediji torej dvakrat izgubljajo avtonomijo: (1) z neposrednim podrejanjem tujim medijskim konglomeratom in (2) podrejanjem interesom domačega in tujega kapitala, ki uporablja medije za izvajanje svoje moči.

V nekdanjih socialističnih državah lahko identificiramo vrsto procesov in strategij, ki opredeljujejo razvoj medijev v zadnjem desetletju in pol. Med njimi so zlasti pomembni tisti, ki preoblikujejo celotno lastninsko osnovo medijskih sistemov ali iz nje izvirajo: (1) renacionalizacija, (2) privatizacija in denacionalizacija, (3) komercializacija, (4) inter- oz. transnacionalizacija. (5) Za te procese je značilno, da se vzajemno oplajajo.⁴ Teh pet procesov je mogoče strniti v dve širši skupini: za procese ponovne nacionalizacije je značilno, da posnemajo endogeno preteklost (tj. mehanizme regulacije, značilne za prejšnji sistem), medtem ko procesi v drugi skupini posnemajo sedanje eksogeno okolje, predvsem zahodno Evropo in ZDA. V slednjih se ponavlja paradoks, ki ga je Marx zaznal in kritiziral v Nemčiji sredi 19. stoletja, namreč ideja, da svoboda tiska oz. medijev ne sme biti izvzeta iz splošne lastninske svobode. Marx (1842/1974: 67) je tedaj tej ideji priznaval nekaj izvirnosti, češ, če je Rembrandt naslikal Madono kot holandsko kmetico, zakaj si ne bi mogli tudi svobode predstavljati v obliki, ki nam je najbolj znana? In ker tedaj

⁴ Te procese podrobneje opisujem v članku *Imitative revolutions: changes in the media and journalism in East-Central Europe*. *Javnost-The Public*, november 2001, zvezek 8, št. 4, str. 31-58, zato jih tu le naštevam. Delno jih povzema tudi Paschal Mooney v poročilu komiteja za kulturo, znanost in izobraževanje v parlamentarni skupščini Sveta Evrope o položaju javne radiotelevizije v Evropi (Council of Europe 2004).

Nemci niso imeli izkušenj s svobodnim tiskom, pač pa s podjetniško in lastninsko svobodo, je lahko razumeti, da so tudi svobodo tiska merili z istim vatlom.

Tako se je tudi v postsocialističnih družbah hitro uveljavila predstava, da je zasebna lastnina oz. privatizacija medijev edina (prava) pot za doseganje njihove avtonomije. Toda izvirnosti te zamisli je konec tisti hip, kot je ugotavljal že Marx, ko uvidimo, da podreditev podjetniški svobodi za svobodo komuniciranja ni nič manjše nasilje kot podreditev nadzoru politične oblasti ali neposredni cenzuri - dognanje, ki ga sodobni zagovorniki liberalnega kapitalizma še vedno štejejo za nedokazljivo, češ da ne bi nihče gledal, poslušal in bral medijev, ki bi bili pristranski v prid svojih lastnikov, in da je "pristransko in neuravnoteženo predstavljanje teže prepoznati kot vulgaren komercializem in pristranskost, ki skrbi avtorje, kot so Splichal, Bagdikian in McChesney" (Friedman, 2003: 245). To je seveda enako trditvi, da bralci nikdar niso brali cenzuriranih časopisov. Sicer pa je o podrejanju časopisov interesom lastnikov v ZDA prepričljivo pisal že eden ključnih predstavnikov čikaške sociološke šole Charles N. Colley: "Časopise imajo pretežno v lasti bogataši, ki imajo nedvomno pomemben vpliv na v njih izražena stališča; njihov dobiček je odvisen predvsem od oglasov, najdonosnejši med njimi pa prihajajo od bogatih trgovcev, ki jih naravno motijo nauki, ki ogrožajo njihov interes. Seveda morajo časopisi priti do ljudi, da bi imeli vrednost za oglaševanje ali katerikoli drug namen, to pa zahteva prilagajanje javnemu mnenju; toda javnost boljše vrste časopisov so predvsem sorazmerno premožni. In celo del tiska, ki naj bi ugajal delavskemu razredu, je *navadno* bolj voljan izvajati glasno, pa nedoločno agitacijo, ki ni namenjena ničemur drugemu kot povečanju naklade, ne pa podpirati *dejanske jasne reforme*" (Cooley, 1909/1983: 270).

V celotnem učinku denacionalizacije in deregulacije medijev ter uvajanja tržne ekonomije v delovanje množičnih medijev v nekdanjih socialističnih družbah po evro-ameriškem zgledu težko zasledimo demonopolizacijo in diferenciacijo medijev, profesionalizacijo novinarstva in prispevek k splošni demokratizaciji, ki naj bi jih prinesel kapitalistični trg. Celo denacionalizacija radiotelevizije, ki je formalno proizvedla dualni javno-zasebni sistem, je bolj zavrla kot spodbudila razvoj javne službe na področju medijev in vnovič praktično podržavila nacionalno radiotelevizijo ter jo hkrati komercializirala. V mnogih državah se je porabljal javni denar za financiranje zasebnih medijev. Novinarstvo in politika se pogosto tesno prepletata (po zgledu Italije), kar otežuje profesionalizacijo novinarstva, povzroča klientelizem in zavira razvoj demokracije. Civilni akterji praktično nimajo dostopa do upravljanja in nadzora medijev.

Tardovi "zakoni imitacije" na plodnih tleh postsocializma

Manko izvirnosti je problem vseh postsocialističnih družb. Procesni posnemanja preteklosti (renacionalizacija) in posnemanja okolja so si med seboj v nasprotju, vendar to nasprotje, kot kaže razvoj v zadnjih letih, v nasprotju s Tardovo idejo o nasprotju kot generatorju inovacij dejansko ne proizvaja inovacij, pač pa prej samo dokazuje veljavnost druge Tardove ideje, da je namreč za neinovativne druž-

be značilna tudi izrazita nekritičnost, tako da "sprejemajo najprotislovnejša prepričanja iz okolice ali iz podedovanih tradicij, pa nihče ne uvidi protislovij" (1890/1969: 181).

Nasprotni skupini procesov ohranjanja kontinuitete in sprožanja diskontinuitete ustrezata dvema temeljnima oblikama socialne adaptacije oz. "napredka prek imitacije", kot ju je opredelil prodorni francoski sociolog Gabriel Tarde že ob koncu 19. stoletja: akumulaciji in substituciji. Za Tarde sta adaptacija - ali inovacija, kot jo tudi imenuje - in z njo sprememba družbenih razmer oz. družbeni napredek rezultat nasprotij, do katerih prihaja z množenjem "harmoničnih odnosov" (1902/1969: 144). Nasprotje, inovacija (adaptacija) in imitacija (posnemanje) so kot "univerzalni sociološki principi" ključni elementi Tardove konceptualizacije razvoja, ki je pomembna za sodobno razpravo o postsocialističnih spremembah medijev ter njihovega ekonomskega in političnega okolja še posebej tudi zato, ker je Tarde (1901/1969) posebej obravnaval tudi odnose med sredstvi, primernimi za doseg posebnih ciljev, in omejujočimi okoliščinami za družbeno delovanje, v obeh primerih pa za posebej pomembno označeval komuniciranje oz. komunikacijsko tehnologijo. V začetku 20. stoletja je Albert Venn Dicey že uporabil Tardove "zakone imitacije" pri pojasnjevanju družbenih sprememb v Rusiji. Dicey je ugotavljal, da je bilo "v mnogih vzhodnih državah mnenje... nasploh sovražno do sprememb in naklonjeno ohranjanju podedovanih običajev" (1905/1981: 4) ter da so bile v državah, kot je Rusija, vse reforme izvedene brez upoštevanja lokalnih mnenj, skoraj izključno na podlagi idej, uvoženih od drugod.

Seveda ne trdim, da je Tardova teorija najelegantnejša univerzalna teorija razvoja (razviti tako teorijo je nedvomno bil njegov namen) ali edini mogoči interpretativni okvir za specifične procese na specifičnem prostoru, na katere se tu omejujem. Predstavlja pa gotovo dovolj sistematičen in verodostojen teoretski okvir za pojasnjevanje zgodnje faze postsocialistične transformacije, ki poudarja neenakost akterjev transformacije.

Tarde je dokazoval, da do posnemanja inovacij verjetneje pride tedaj, (1) kadar so inovacije podobne tistim, ki so že bile posnemanje; (2) če so blizu najnaprednejšim tehnološkim vidikom družbe ter (3) bolj kot so skladne s prevladujočim kulturnim poudarkom na novostih in ne na tradiciji. Te hipoteze nam pravzaprav ne pomagajo dosti pri pojasnjevanju, zakaj naj bi bile postsocialistične družbe bolj imitativne kot druge. Intuitivno bi celo lahko domnevali, da govorijo v prid manjše imitativnosti postsocialističnih družb. Toda v svojih prizadevanjih za pojasnitev *dolgoročnih* imitativnih teženj je Tarde vpeljal tudi razliko med *unilateralno* (enostransko) in *recipročno* (vzajemno) imitacijo. Recipročnost je značilna za razvitejše družbe in enostranskost za manj razvite. Poleg tega je Tarde štel *izolacijo* (ki je bila značilna za nekdanje socialistične družbe) za pomemben dejavnik zmanjševanja inovativnosti. Čeprav Tarde ni jasneje razčlenil teh idej, so primerno izhodišče za razpravo o postsocialističnem razvoju, ki je očitno tipična unilateralna imitacija, to pa intenzivirajo prizadevanja novih kapitalističnih družb za vključitev v Evropsko unijo in po drugi strani zmanjšujejo potrebo po recipročnosti (sodelovanju) med njimi.

To nas privede do še enega Tardovega razlikovanja, namreč med *substitucijo* in *akumulacijo*. Tarde šteje akumulacijo za eno temeljnih načel adaptacije (inovacije), saj je vsaka inovacija nadgradnja prejšnjih; inovacija sintetizira in ne nadomešča. Substitucije in destrukcije se sicer vedno dogajajo, toda na njih ne temelji napredek. Podobno je pozneje Majid Tehranian razlikoval med tremi "komunikacijskimi politikami": *disociacijo*, *asimilacijo* in *selektivno participacijo*. Disociacija je značilna za zgodnje porevolucionarno obdobje in označuje reakcijo oz. odpor proti institucijam prejšnjega sistema, asimilacija prevzemanje tujih razvojnih modelov ("pozahodnjenje" ali "vesternizacija"), značilno za periferne kapitalistične države, medtem ko selektivna participacija, ki jo je Tehranian (1990: 187-189) zaznaval na Poljskem, Madžarskem, Romuniji in Jugoslaviji, pa tudi na Kitajskem ter v Singapuru in Saudovi Arabiji v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, je odmik od samoizolacije in disociacije v smeri selektivnega vključevanja v mednarodni kapitalistični režim, kar odpira pot uveljavljanju raznovrstnosti v medijih in družbi sploh.

Spremembe v postsocialističnih družbah so pretežno potekale prek substitucije prejšnjih institucij in le redko prek akumulacije. Vendar pa je nekritično imitiranje demokratičnih institucij, kot so se izoblikovale v "stabilnih demokracijah", lahko tvegano početje. Benjamin Barber je že dokaj zgodaj opozarjal, da "uvažanje svobodnih političnih strank, parlamentov in medijev ne more ustvariti civilne družbe; vsiljevanje svobodnega trga pa ime lahko celo nasprotni učinek" (Barber, 1992: 63). Robert Dahl je podobno kot Tehranian poudarjal nujnost selektivnega prevzemanja tujih vzorov. Družbe v prehodu bi morale "razlikovati med vidiki zrelih demokratičnih družb, ki so za demokracijo bistveni, in tistimi, ki niso samo nebitveni, ampak so lahko tudi škodljivi" (Dahl, 1991: 15). To seveda niso nove ideje; podobne srečamo že v najzgodnejšem obdobju globalnega komunikacijskega povezovanja. Tako Bryce poroča o Hamiltonovi opazki v pismu Montesquieuju, da "se mora vlada prilegati narodu tako kot plašč človeku, in torej je tisto, kar je dobro v Philadelphiji, lahko slabo v Parizu in absurdno v Petersburgu" (Bryce, 1888/1995: 1542n). V nasprotnem primeru lahko posnemanje povzroči in celo institucionalizira odvisnost.

Globalizacija medijske deregulacije, nacionalna javna sfera in nacionalizmi

Enega izmed dokazov odvisnosti in neselektivnosti posnemanja gotovo lahko najdemo v odsotnosti razprav, kako v spremenjenih razmerah, ki jih prinašajo nove tehnologije ter gospodarska in kulturna globalizacija, znova zakonsko uveljaviti idejo o "svobodni tiska" kot temelj sodelovanja državljanov v političnih procesih.

V postsocialistični regulaciji medijev je pod vplivom globalne doktrine deregulirane svobode tiska, ki jo propagira zlasti uradna politika ZDA, ostalo povsem prezrto, da na zasebni lastnini utemeljena svoboda tiska ni samoumevno razširitev individualne svobode, ampak je lahko tudi njena omejitev ali celo negacija, ker (če) omogoča nastajanje privilegijev. Cass R. Sunstein, član strokovne skupine, ki je v letih 1997 in 1998 proučevala naloge televizijskih postaj v odnosu do javnosti

v ZDA, je prepričan, da tržna regulacija, ki izhaja iz ekonomističnega ideala "suverenosti potrošnika", ni samo nezadosten, ampak tudi povsem neprimeren način regulacije medijev. Izobraževalni programi in programi, ki obravnavajo javne zadeve, spodbujajo prizadevanja za razvoj posvetovalne demokracije, česar prav gotovo ne zagotavlja prepuščanje medijev "dereguliranemu trgu" (Sunstein, 2000). Med Sunsteinovimi najzanimivejšimi predlogi je ideja "play or pay" (igraj po pravilih ali plačaj) po zgledu ekoloških regulativnih posegov. Radijske in televizijske postaje naj bi imele možnost izbire med izpolnjevanjem zahtev po neposrednem služenju javnim interesom in financiranjem druge organizacije, ki bi proizvajale take programe, s čimer bi se npr. "odkupile" za svojo pretirano komercialno usmerjenost, ne da bi posebni davki izginjali v katakombah državne administracije.

Obstaja bistvena razlika med osebno svobodo izražanja, ki jo posameznik lahko uresničuje povsem individualno (ko govori, piše, "tiska" letake ali komunicira po internetu) in mu je osebno tudi zagotovljena ("vsakdo ima pravico ..."), ter svobodo izražanja, ki jo posameznik lahko uresničuje samo v sodelovanju z drugimi in v odvisnosti od njih (npr. s tiskom, radiom, televizijo) in mu ne pripada osebno ("zagotovljena je ..."). Kot poudarja Wolfgang Hoffmann-Riem (1984), je v drugem primeru nujno treba zakonsko določiti pravila dostopa do medijev ter njihove naloge in odgovornost v odnosu do javnosti, da bi svobodo tiska lahko razlagali kot razširitev človekovih pravic; v nasprotnem primeru ni več nikakršnega razloga, da bi svoboda tiska sploh uživala ustavno varstvo. Toda v globalno prevladujoči težnji po deregulaciji oz. izključno tržni regulaciji, ki je v interesu transnacionalnih korporacij, je "dostop" prepovedana beseda.

Na splošno postmoderno krizo medijske avtonomije (svobode) ter razumevanja vélike razsvetljenske ideje svobode govora in tiska opozarja delovanje mnogih paradržavnih radijskih in televizijskih svetov in komisij v (razvitim) svetu, ki se v odsotnosti razvojnih vizij in strategij ukvarjajo le še z administrativnim merjenjem in omejevanjem, npr. lastniških deležev, programskih kvot in deležev reklam v medijih. Statistična doslednost kvantifikacij naj bi "nadomestila" manjkajoči temeljni (npr. teoretski ali strateški) konsenz v družbi, neredko na račun globljega razumevanja pojavov in odnosov, še zlasti sodobnih nasprotij med ekonomskimi in industrijsko-tehnološkimi problemi in interesi na eni strani ter družbeno-kulturnimi posledicami tehnoloških in ekonomskih sprememb na drugi strani. Socialna tehnologija kvantificiranja naj bi objektivirala pojmovanje družbe, kar naj bi bil temelj nadzora in "popravljanja" družbe, kot so bili prepričani utemeljitelji socialne statistike v začetku 19. stoletja. Danes je ta ideja še vedno vodilo splošno razširjenega razvrščanja in štetja lastniških deležev, programov, reklam ali medijskih predstavitev političnih strank in njihovih kandidatov na volitvah kot načina regulacije in "popravljanja" medijev, ki se izogiba bistvenim problemom.

Tovrstnih raziskav v Sloveniji nimamo, vsekakor pa ni razloga za optimizem. O političnih pritiskih na medije se v Sloveniji pogosto razpravlja, pa vendar so ti pritiski za svobodo medijev manj nevarni od bolj prikritih komercialnih pritiskov, saj so politični pritiski smiselni le dotlej, dokler mediji igrajo pomembno vlogo pri oblikovanju in izražanju javnega mnenja, torej vsaj v omejenem obsegu opravljajo javno poslanstvo. Institucije oblasti, politične stranke, interesne skupine in pod-

bni akterji si prizadevajo zasesti, kot bi dejal Jürgen Habermas (1992), že izoblikovano javnost, da bi jo uporabili (in tudi zlorabili). Njihova prizadevanja zmanjšujejo vpliv posameznikov in skupin, ki so izvorno izoblikovali javnost in jih običajno označujemo za "civilno družbo", toda javnega mnenja ne morejo (pod)kupiti, saj bi s podreditvijo oblasti mediji nedvomno izgubili svojo moč in s tem "visoko ceno" za politično oblast. V tem je morda razlog, da na razvitem Zahodu, kjer naj bi mediji igrali vlogo nadzornika politične oblasti, v oblastnem nadzorovanju medijev ne vidijo nevarnosti, dokler ni neposredno povezano z ekonomskimi interesi. Vendar je ta pogled morda preveč optimističen.

Globalna medijska deregulacija namreč ne ustvarja kozmopolitske javne sfere, ampak ohranja nacionalne javne sfere, v katerih se prepleta obravnava globalnih vprašanj z nacionalnimi. V teh procesih igra pomembno vlogo nacionalizem. Že Tarde je ugotavljal "presenetljivo dejstvo, da bolj ko se narodi med seboj mešajo in posnemajo, asimilirajo in moralno združujejo, bolj se pogloblja meja med narodi in nasprotja med njimi postajajo vse bolj nespravljiva" (1901/1969: 306). Tarde je pojasnjeval konflikt med nacionalizmom in kozmopolitizmom kot logično posledico tega, da se je po eni strani okrepila menjava dobrin in idej tudi med najbolj oddaljenimi narodi in se je s tem zmanjševala absolutna razlika (razdalja) med narodi, po drugi strani pa se je intenzivnost komuniciranja v jezikovni skupnosti zahvaljujoč časopisom še mnogo hitreje stopnjevala in s tem poglobljala relativne razlike v zavesti med narodi. Z globalizacijo se intenzivnost in hkratna protislovnost teh tokov še stopnjujeta: po eni strani globalizacija spodbuja "globalna" procesa asimilacije in homogenizacije (torej Tardovo "imitacijo"), po drugi strani pa oživlja "lokalne" kulturne, etnične, nacional(istič)ne in verske identitete. Ti procesi so posebej izrazito zaznamovali tako rekoč hipni prehod nekdanjih socialističnih držav iz ekonomske, politične in ideološke izolacije na globalni kapitalistični trg. Za postsocialistične medije so ob odpiranju v svet značilni nacionalistični in avtoritarni toni tja do odkrito homofobičnega diskurza, ponekod pa je nacionalistični diskurz politike (npr. v Srbiji) povsem potisnil v ozadje probleme demokratizacije družbe. Vzpon nacionalizmov je značilen za vse družbe oz. kulturne formacije, v katerih prihaja do zaostajanja za globaliziranim kapitalom, katerega proizvodi se v takih kulturnih formacijah konzumirajo (Mules, 1998). Stoletje po Tardu lahko ugotavljamo, da vnovič obstaja nasprotje med globalnim delovanjem transnacionalnih korporacij, ki imajo prevladujočo vlogo tudi v lokalnih okoljih, in lokalno usmerjenostjo njihovih občinstev. Tako so procesi globalizacije še vedno ujeti v past nacionalizmov, ideje transnacionalne javne sfere in kozmopolitske javnosti, ki bi se oblikovala v razpravah o svetovnih zadevah, neobremenjenih z nacionalnimi interesi, pa ostajajo v takih okoliščinah še vedno utopične.

LITERATURA

- Barber, Benjamin R. (1992): Jihad vs. McWorld. The Atlantic Monthly, marec, 53-63.
Bryce, James (1888/1995): The American Commonwealth. Indianapolis: Liberty Fund.
Council of Europe (2004): Public Service Broadcasting. Doc. 10029. Report of the Committee on Culture, Science and Education to Parliamentary Assembly. Rapporteur Paschal

- Mooney.
- Cooley, Charles Horton (1909/1983): *Social Organization: A Study of the Larger Mind*. New Brunswick, N. J.: Transaction Books.
- Dahl, Robert A. (1991): *Transitions to Democracy*. In G. Szoboszlai (ur.), *Democracy and Political Transformation: Theories and East-Central European Realities*, 9-20. Budapest: Hungarian Political Science Association.
- Dicey, Albert Venn (1905/1981): *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*. New Brunswick: Transaction Books.
- Friedman, Jeffrey (2003): *Public Opinion: Bringing the Media Back In*. *Critical Review* 15, 3/4, 239-260.
- Habermas, Jürgen (1992): *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Hoffmann-Riem, Wolfgang (1984): Art. 5, Abs. 1,2. *Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*. Bd. 1, 471-584. Neuwied: Luchterhand.
- Lerner, Daniel (1958): *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Marx, Karl (1842/1974): *Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags. Debatten über Pressfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen*. In *Marx-Engels Werke*, 1: 28-77. Berlin: Dietz Verlag.
- McLuhan, Marshall (1960): *Explorations in Communication*. Boston: Beacon Press.
- Mules, Warwick (1998): *Media Publics and the Transnational Public Sphere*. *Critical Arts Journal* 12, 1/2, 24-45.
- Ramonet, Ignacio (2003): *Le cinquième pouvoir*. *Le Monde diplomatique*, oktober, 1 in 26. Dostopno na <http://www.monde-diplomatique.fr/2003/10/RAMONET/10395>.
- Ross, Edward A. (1901/1969): *Social Control. A Survey of the Foundations of Order*. Cleveland: The Press of Case Western Reserve University.
- Schüpflin, Georg (1993): *Post-communism. A profile*. *Javnost-The Public* 2, 1, 63-73.
- Sparks, Colin (2003): *Are the Western Media Really that Interested in China?* *Javnost-The Public* 4, 93-108.
- Splichal, Slavko (2003): *Bentham, Kant, and the Right to Communicate*. *Critical Review* 15, 3/4, 1-20.
- Sunstein, Cass R. (2000): *Television and the Public Interest*. *California Law Review*, marec, 499-564.
- Tarde, Gabriel (1890/1969): *The Laws of Imitation*. V: *On Communication and Social Influence*, 177-191. Chicago: University of Chicago Press.
- Tarde, Gabriel (1901/1969): *The Public and the Crowd*. V: *On Communication and Social Influence*, 277-318. Chicago: University of Chicago Press.
- Tarde, Gabriel (1902/1969): *Basic Principles [from Psychologie économique]*. V: *On Communication and Social Influence*, 143-148. Chicago: University of Chicago Press.
- Tehrani, Majid (1990): *Technologies of Power*. Norwood, NJ: Ablex.
- Thompson, John B. (1995): *The Media and Modernity. A Social Theory of the Media*. Stanford, Ca: Stanford University Press.
- Thussu, Daya Kishan (2000): *International Communication. Continuity and Change*. London: Arnold.
- Tönnies, Ferdinand (1887/1991): *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.